

KRISTER GIEROW:

Svensk lärdomshistoria

Professor Sten Lindroth i Uppsala gav förra året ut de två första banden av sin "Svensk lärdomshistoria". Vetande och lärdom finns inom många områden, och Lindroths verk behandlar också många ämnen, samtidigt som författaren behärskar helheten suveränt. Förra överbibliotekarien vid Lunds universitetsbibliotek, teol dr Krister Gierow är själv sysselsatt med att skriva lärdomshistoria, nämligen ytterligare en del av Lunds universitets historia. I sin artikel kallar han Lindroths bok "en forskningsprestation av högsta rang, ett monumentalt verk". Men Gierow behandlar den inte okritiskt, och han har själv något att tillföra ämnet.

När Johan Nordström år 1933 installerades som professor i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet gav han i sin installationsföreläsning en presentation av sin vetenskap vilken tillika formade sig till en programförklaring. Både presentation och programförklaring var välmotiverade. Nordström var den förste innehavaren av den med hjälp av donationsmedel inrättade professuren. Själv underströk han att lärostolen i och för sig inte var att betrakta som ny utan som återinrättad. Lärdomshistorien kunde "fira sin återuppståndelse som självständigt undervisningsämne vid Uppsala akademi efter att i nära ett och ett halft århundrade ha prövat en brödlös vetenskaps alla vanskligheter".

När Nordström talade om återuppståndelse syftade han på den undervisning i "historia litteraria", som under 1700-talets förra hälft påbörjats vid de svenska universiteten efter utländska förebilder och anförtrots åt universitetsbibliotekarierna. När han använde beteckningen brödlös vetenskap ville han framhålla, att lärdomshistorisk forskning bedrivits även under tider, då någon lärartjänst i ämnet ej existerat. Själv var han det mest eklatanta exemplet härpå, när han från litteraturhistorien efter hand orienterade sig mot lärdomshistorien, en i och för sig naturlig utveckling för en lärjunge till Henrik Schück. Denne framträdde i sin enorma vetenskapliga produktion lika mycket som lärdomshistoriker som renodlad litteraturhistoriker. Det var, har Sten Lindroth framhållit i sin minnesteckning över sin lärare och företrädare som innehavare av professuren i idé- och lärdomshistoria, "som Schücks lärjunge

Nordström skolades till lärdomshistoriker”.

Detta medförde att ämnet under Nordströms egid till en början fick en ganska deciderat humanistisk prägel. Den grundsyn som bestämde Nordströms grepp om det och som enligt Lindroths vitsord hans lärjungar alla tillägnade sig medförde, att man kunnat ”inte bara i yttre mening tala om en upsaliensisk lärdomshistorisk skola med sin bestämda prägel”, annorlunda än den naturvetenskapligt inriktade forskning som bedrivits utomlands. Som professor kom Nordström att ägna tid och krafter huvudsakligen åt redigeringen av årsboken *Lychnos*, utgiven av det på hans initiativ bildade Lärdomshistoriska samfundet från 1936, forum för den livaktiga forskning som bedrivits av den egna lärjungeskaran och jämväl av andra, även icke-svenska lärdomshistoriker. I den till årsboken knutna serien *Lychnos*-bibliotek har publicerats betydelsefulla monografier och ederingar, bland dem – som resultat av Nordströms egen och hans efterträdarens inspirerande lärargärning – en rad doktorsavhandlingar av i flera fall mycket hög kvalitet, genom vilka efter hand en avsevärd del av svensk lärdomshistoria blivit kartlagd.

När Nordström 1957 avgick från sin professur hade han genom egna forskningsinsatser och en sällsynt fruktbringande lärarverksamhet givit fasta konturer åt sitt läroämne och förskaffat det en obestridd plats i jämbredd och samverkan med övriga historiska discipliner. Hans efterträdare blev som nämnts Sten Lindroth. Även denne kände behov att markera sitt ämbetstillträde med en programförklaring, inte i installationsföreläsningen utan i en uppsats ”Om lärdoms-

historia” i den samma år utgivna essäsamlingen ”Fru Lusta och Fru Dygd”. Ämnet för installationsföreläsningen var ”Naturvetenskaperna och kulturkampen under frihetstiden”, tryckt i essäsamlingen ”Löjtnant Åhls äventyr” (1967).

Arbetsfältet

Valet av ämne kan sägas ha varit signifikativt. Lindroth har med sin breda skolning i såväl humanistiska som naturvetenskapliga ämnen varit osedvanligt väl skickad att föra den lärdomshistoriska forskningen vidare med en delvis ny inriktning eller i varje fall accentuering. I uppsatsen ”Om lärdomshistoria” nämner han den medeltida filosofien i vidsträckt bemärkelse som ett fruktbart men svåröverskådligt fält. Men som en huvuduppgift för vetenskapshistorien utpekar han den naturvetenskapliga revolutionen under 1600-talet. Även om han också framhåller den betydelse den klassiska kulturen och litteraturen med renässansen fick i Sverige liksom i andra västerländska stater, anser han likväl frågan om betydelsen av denna klassicism i vårt land vara i stort sett obesvarad: med några få undantag, skriver han, ”är den humanistiska traditionen i Sverige mest okänd mark”.

Åtskilligt har hänt inom svensk lärdomshistorisk forskning sedan detta skrevs. Under Lindroths snart 20-åriga tid som ämneslärare har även problem hörande till denna tradition belysts i specialundersökningar. Men tyngdpunkten, främst i det egna författarskapet, har legat inom naturvetenskapernas och medicinens historia. Redan med

doktorsavhandlingen "Paracelsismen i Sverige intill 1600-talets mitt" (1943), föregångaren av en rad smärre undersökningar främst inom naturvetenskaps- och medicinhistorien, angavs de huvudsakliga riktlinjerna för den fortsatta forskningen. Till största delen ägnades den ämnen inom svensk lärdoms historia, behandlade med utomordentlig skicklighet och lärdom och med beaktande av aktuella strömningar inom internationell vetenskap på respektive områden.

Under den period – ännu knappast ett halvsekel – som idé- och lärdoms historien i modern tid består som självständig forskningsdisciplin i vårt land har den undergått en imponerande utveckling. Detta framgår av vad som nämnts om Nordströms och Lindroths insatser och av vad som antytts beträffande de resultat som framlagts av andra forskare, i första hand av lärjungar till endera av dem, i några fall till dem båda. Sedan ett årtionde har även Göteborgs universitet en professur i ämnet med Henrik Sandblad, en av Nordströms första adepter, som innehavare. Så lyckligt lottat har Lunds universitet, som veterligen var det första svenska lärosätet som – under en kort period på 1730-talet – hade en regelrätt, ordinarie professur i historia litteraria, ännu inte blivit. Ämnet företrädes där som en i filosofiska institutionen integrerad enhet av docent Rolf Lindborg, även han med uppsaliensiskt förflutet.

Det är alltså här tal om en lärdoms historisk forskning med huvudsaklig förankring i Uppsala. Genom i Lychnos publicerade specialundersökningar, genom akademiska och andra avhandlingar, till största delen ingäen-

de i Lychnos-bibliotek, och genom i denna serie utgivna vetenskapshistoriska undersökningar behandlande bla astronomi, botanik, geografi, kemi och oftalmologi i äldre tid, har en omfattande kartläggning gjorts av svensk lärdoms historia. Med detta material som grundval och med mobilisering av sin egen enorma beläsenhet och kritiska förmåga har Sten Lindroth gripit sig an den magistrala uppgiften att fullständiga denna kartläggning och att i ett fyrabandsverk, av vilket två utgivits vid slutet av 1975, teckna den lärdoms historiska utvecklingen i vårt land. De hittills föreliggande volymerna omfattar medeltiden och reformationstiden samt stormaktstiden.

Det började med Ansgar

Lindroth låter den svenska lärdoms historien börja med de första missionärerna. "Tidpunkten kan om man så vill", skriver han, "närmare bestämmas. År 829 eller 830 seglade den frankiske munken norrut till svearnas land; hans mål var handelsstaden Birka i Mälaren." Det är alltså Ansgar det gäller. Hans verksamhet blev endast en episod. Det dröjde ännu lång tid innan kristendomen fick fast fot i Sverige, långt senare än i de nordiska grannländerna. Lindroth redogör för vad vi kan veta om de kulturella förhållandena under brytningstiden med hjälp av litterära källor, främst den äldre Eddan, och av arkeologiska fynd samt för de impulser som nådde vårt land genom vikingarnas färder i väster- och österled. Han skildrar också hur latinet vann insteg främst genom de för gudstjänstbruk av missionärerna

medförda skrifterna, vilka länge utgjorde de enda verkliga vittnesbörden om de främmande kulturinflytelserna. Först från 1100-talets senare del härrör de äldsta inhemska dokumenten, bland dem det sk Vallentuna-kalendariet från 1198, den äldsta bok som med säkerhet skrivits i Sverige.

I fortsättningen behandlas så cistercienserklöstrens betydelse som kulturhärddar och den kanoniska rättens intressanta relation till den inhemska rätten i landskapslagarna. Ett avsevärt utrymme ägnas Folkungatiden, under vilken i olika hänseenden en grundval skapades för studier och boklig bildning, för "en litterär värdslig kultur i europeisk mening" och "en estetisk och litterär medvetenhet av bästa kontinentala märke". Som väsentliga faktorer i den kulturella utvecklingen anges domskolorna och domkapiteln samt dominikanorden och framför allt de utländska studieresorna med Parisuniversitetet, den europeiska lärdomens centrum och skolastikens högberg, som främsta mål.

Sin framställning av förhållandena i Sverige fram till 1200-talets slut inleder Lindroth med konstaterandet att den vetenskapliga kulturen här "är ännu inte tusen år gammal". Frågan är, om den ens kan föras så långt tillbaka i tiden, om man nämligen vill sätta en något så när bestämd gräns för vad som kan betecknas som vetenskaplig kultur i egentlig mening, för lärdomshistorien som det ju här är tal om. Lindroth har uppenbarligen själv varit medveten om att utgångspunkten i själva verket får sättas avsevärt senare än till missionstidens början.

Avsnittet om de utländska studieresorna avslutar han med att som den mest typiske

företrädaren för Folkungatidens vetenskapliga odling ange "dominikanen, drillad i Aristoteles och vidareutbildad i Paris" och med konstaterandet att "med en sådan man" – nämligen Petrus de Dacia – "börjar under 1200-talets senare hälft den svenska lärdomshistorien". Denne intar med sin "Vita Christina Stumbelensis" en rangplats i vår inte alltför rika medeltidslitteratur och är väl förtjänt av den honom av Schück tilldelade hederstiteln "vår förste författare". Men hans skildring av bondflickan Kristinas extatiska upplevelser och anfäktelser, som han själv bevittnade i byn Stommeln utanför Köln, hör snarare till den religiösa mystikens historia än till lärdomshistorien, även om de brev han skrev till flickan enligt Schück närmast är "teologiska eller rättare religionsfilosofiska avhandlingar, spekulationer över den jordiska och den andliga kärlekens väsen" som för tanken till Dante. De rent teologiska och filosofiska skrifterna i Petrus de Dacias litterära kvarlåtenskap är ännu ej helt penetrerade men obetingat av mindre betydelse.

Först vid sekelskiftet 1300 och något senare framträder personligheter som direkt kan hänföras till lärdomshistorien, dekanen i Uppsala Laurentius från Vaksala och magister Matthias, Birgittas biktader, med rätta betecknad som "vår medeltids ende betydande teolog". I övrigt är det inte många som förtjänar en plats i denna historia. Prästmunken Peder Månsson från Vadstena kloster, vars vidsträckta författarskap med tyngdpunkten lagd på praktiska vetenskaper och hantverk renderar honom platsen som "vår ende medeltidsförfattare av euro-

peisk räckvidd", likväl utan större inflytande i hemlandet, och Ericus Olai, teolog men mest känd som krönikeförfattare, är faktiskt de enda som framträder med egen, klar profil.

Från Vadstena till Uppsala

En gestalt höjer sig över alla andra i det medeltida andelivets historia i vårt land, den heliga Birgitta. Det är i sin ordning att hon och hennes stiftelser, birgittinerorden och Vadstena kloster, beaktats i Lindroths framställning: med Birgittas religiösa genombrott, heter det, "når folkungatidens katolska kultur en ny dimension". Vadstena kloster betecknas med skäl som "obestriddigen senmedeltidens främsta kulturinstitution i vårt land". Men ett par viktiga och välmotiverade reservationer görs i sammanhanget. Det konstateras med rätta att Birgitta inte hör till lärdomshistorien och likaså "att den religiösa kulturen i Vadstena inte riktigt tillhör den svenska lärdomshistorien" och att dess även med internationella mått rikhaltiga bibliotek aldrig blev vetenskapligt fruktbart och inte någon grundval för lärda studier. Det får med hänsyn till dessa reservationer sägas att framställningen härvidlag blivit alltför bred ur saklig synpunkt. Detsamma kan väl sägas om några andra avsnitt, som väl förtjänat sin plats i svensk medeltida kulturhistoria men knappast utan vidare kan hänföras till vår lärdomshistoria.

Senmedeltiden inleddes, framhåller Lindroth, med "en period av armod och kulturellt förfall". Samtidigt skedde en nyorientering i de lärda förbindelserna. Parisuniversi-

tetets tillbakagång medförde att vetgiriga ungdomar i stället sökte sig till i första hand de många tyskspråkiga universiteten, länge med Prag som viktigaste mål. Senare blev de i snabb takt uppväxande nord- och mellan-tyska lärosätena de mest besökta. Denna nyorientering har varit av stor betydelse vid reformationens genombrott. Vid den tidpunkten fanns svenska studenter på plats, en del av dem vid det nygrundade universitetet i Wittenberg.

Epokgörande i svensk lärdomshistoria blev givetvis grundandet av Uppsala universitet 1477 som resultat av ärkebiskop Jakob Ulvssons energiska agerande. Även om starten var anspråklös och de första professorerna, synbarligen med den tidigare här nämnde Ericus Olai som enda undantag, knappast av större resning, trots att bland dem fanns män med grundliga utlandsstudier bakom sig, kan betydelsen av tillgång till högre vetenskaplig utbildning inom landet knappast överskattas. Om inte annat vittnar upprättandet av universitetet om ett växande behov av sådan utbildning och om att förutsättningarna fanns för att med egna resurser i någon mån tillfredsställa det.

Vår medeltida lärdomshistoria kan inte betecknas som rik, det torde framgå av ovanstående referat av och synpunkter på Lindroths framställning av densamma. Men kulturströmningarna på kontinenten har ändå, om ock oftast sent, nått hit. Lärda män med utbildning förvärvat vid de främsta utländska lärosätena har funnits, och de har inte varit helt få. Med Uppsala universitet skapades förutsättningar för en självständig svensk lärdomstradition.

Vasatiden

Med reformationen förändrades läget radikalt, det framgår med all tydlighet och kanske något väl negativt av Lindroths skildring av denna period, som till en början betingades av att kyrkan inte längre organisatoriskt och ekonomiskt kunde svara för den högre utbildningen samt av de politiska och ekonomiska förhållandena. Uppsala universitet låg under en mansålder nere, skolväsendet råkade på de flesta håll i lägervall. Tillbakagången var inte speciellt utmärkande för Sverige. Även i Tyskland upplevde universiteten, med undantag för Wittenberg och några andra av reformationens fästen, och skolväsendet en krisperiod. Omställningen var svår och det tog tid innan förutsättningarna förelåg för att bygga upp en ny andlig kultur med reformatorisk prägel på ruinerna av den medeltida katolska.

Det förtjänar likväl att framhållas att det hela reformationstiden igenom här hemma inte bara i det kungliga kansliet utan även i kyrkoledningen fanns män med vetenskaplig skolning. Denna var förvärvat vid utländska universitet, senare vid det återupprättade universitetet i Uppsala och den av Johan III grundade högskolan på Gråmunkeholmen i Stockholm. Som representanter för en hög sekulariserad bildning står främst Gustav Vasas söner, vilka i viss mån jävar bedömningen av kungen som totalt likgiltig för kulturella ting, och ett växande antal män inom adeln. Med 1571 års kyrkoordning lades grunden för reorganisering av skolväsendet. Långsamt skapades förutsättningarna för det uppsving, som på allvar började först med 1600-talets ingång.

Mot en bakgrund, ungefär motsvarande den här skisserade, ger Lindroth en översikt av tiden fram till 1610 och tecknar de inte synnerligen många personligheter som framträdde i skarpare relief: brödraparet Olaus och Laurentius Petri bland den nya lärans män, bröderna Johannes och Olaus Magnus bland den gamlas. Kyrkohistoria och teologi hör knappast till de områden som lockat Lindroth till egen forskning. Men med utnyttjande av andras resultat har han givit en gedigen, i vissa stycken måhända något onyanserad redogörelse för en utveckling, i vilken dessa komponenter ju är av väsentlig betydelse. Skildringen av den av bröderna Magnus inaugurerade göticismen – tidigare också företrädd av Ericus Olai – och framställningen av de nya statsrättsliga och filosofiska idéerna, främst ramismen, vid 1500-talets slut fullständigar bilden av vårt land som en kulturstat i långsamt vardande.

Stormaktstidens början innebar inte, poängterar Lindroth i inledningen till verkets andra band, "att den lärda kulturen förändrades till struktur eller innehåll, bildningsmålen förblev tills vidare desamma". De yttre villkoren blev emellertid annorlunda: "Järnåren, som varat genom hela den äldre Vasatiden, var till ända." Vid 1600-talets mitt hade vårt land "till sist blivit en protestantisk kulturstat, också mätt med utländska mått".

1600-talets lärda blomstring

I sin framställning av den utveckling som ledde därhän och av vad som därpå följde fram till stormaktstidens slut har Lindroth i

långt större utsträckning än tidigare kunnat bygga på egna forskningsresultat, givetvis supplerade med andras. Resultatet har blivit en allsidig, i högsta grad intresseväckande redogörelse för hur impulserna utifrån med nya naturvetenskapliga och naturfilosofiska idéer nådde hit och fick sin nationella stöpnings och hur också på de humanistiska områdena nya strömningar gjorde sig gällande, väsentligen i nationell form för att inte säga hypernationell form. Här möter bl a Johannes Bureus, en av den svenska lärdomshistoriens mest sammansatta och gåtfulla personligheter som just genom Lindroths forskningar framstår i klarare belysning, Georg Stiernhielm, betydande icke blott som skönlitterär författare utan även som språkforskare och filosof, och den mångsidige Olof Rudbeck, alla tre förkämpar för den göticism, som genom mer eller mindre fantasifulla forskningar sökte skänka den unga stormakten Sverige ett ärofyllt förflutet och rent av göra ultima Thule till mänsklighetens vagg.

Av betydelse för den vetenskapliga livaktighet, som allt mer gjorde sig gällande, var den förändrade attityd som statsmakterna intog. Gustav II Adolf skapade genom sin frikostighet förutsättningarna för det uppsving Uppsala universitet nådde under 1600-talet med inflytelserika kanslerer som Johan Skytte, Axel Oxenstierna och Magnus Gabriel De la Garide. Lindroth ägnar Uppsala universitet och förhållandena där en utförlig och kärleksfull skildring. Han ägnar också ett kortare avsnitt åt de nytillkommande lärosätena inom det svenska väldets gränser, Åbo, Dorpat och Lund. I redogörelsen för universitetsväsendets utveckling får

han anledning att belysa den dragningskraft som Sverige nu utövade på kontinentens lärde. Redan under 1620-talet sökte sig flera tyskar till Uppsala, där antalet utländska lärare efter hand blev stort: den förste professor Skytteanus i statskunskap Simonius, medicinaren Raicus, historikern Loccenius, filologen och historikern Schefferus, samtliga med förnamnet Johannes, och åtskilliga andra. I Lund var också till en början det tyska inslaget bland professorerna stort med statsfilosofen och historikern Samuel von Pufendorf som främsta namn.

Några av de här nämnda intar framträdande rum i svensk lärdomshistoria. Andra har varit av mera perifer betydelse. Strömmen av inflyttade vetenskapsmän nådde sin kulmen under drottning Kristinas regering, då hovet i Stockholm blev en samlingspunkt av internationell betydelse med längre eller kortare gästspel av berömdheter som Isaac Vossius, Nicolaus Heinsius, Claudius Salmasius, Gabriel Naudé och, huvudet högre än alla andra, René Descartes som slutade sitt liv där. Flera av de inkallade lärde knöts till det bl a genom de omfattande krigsbytena hastigt växande kungliga biblioteket, föremål för drottningens synnerliga intresse. I denna miljö sammanträdde den lilla akademi, den första i vårt land, som med av Descartes före hans bortgång utarbetade statuter började sin kortvariga verksamhet våren 1650. Den var betydelsefull, om inte i annat avseende, som ett exempel på den vetenskapliga livaktigheten under denna lysande period i vår odlingshistoria.

På ett medryckande sätt skildrar Lindroth hur i detta gynnsamma klimat de olika ve-

Den osynliga världen

tenskaperna nådde en blomstring, som ger full anledning att tala om en storhetstid även på det kulturella området. Av särskilt intresse är läsningen av det omfattande kapitlet "Antikviteter och historieskrivning". Det rör sig om insatser med i huvudsak nationell prägel, där ett nyvaknat intresse för forn-lämningarna, i första hand litterära sådana, går hand i hand med språk- och historieforskning med mer eller mindre tydligt götistiskt förtecken. Olof Rudbeck med sin *Atlantica* framträder som den dominerande gestalten. I ett senare kapitel, "Rudbeckarna och naturalhistorien", framstår han också som en empirisk naturforskare av högsta dignitet med upptäckten av lymfkärldsystemet, vilken invecklade honom i häftig prioritetstrid med den danske anatomen Thomas Bartholin.

Här har endast några glimtar kunnat ges av innehållet i Lindroths magnifika framställning av svensk lärdomshistoria. Den är skriven *con amore*, med suverän behärskning av ett ofantligt, ofta svårpenetrerat material och med en levande stilkonst, präglad av träffsäkra formuleringar, stundom med påtaglig fäbless för det drastiska. Båda ban-

den avslutas med fylliga bibliografier och utmärkta register. De förstnämnda som "gör anspråk på ett slags fullständighet" – ett och annat kunde vara att tillägga – är resonerande utan ställningstagande till respektive författares forskningsresultat. Utan någon egentlig saklig motivering förekommer däremot här och där värderingar av enskilda arbeten. Illustreringen är rikhaltig och väl vald, bildtexterna i allmänhet kortfattade men upplysande. För artikelförfattaren, uppvuxen med anblicken av Hamlets Kronborg på andra sidan Öresund, har det känts litet stötande att finna det berömda byggnadsverket benämnt "Kronoborg".

När man efter avslutad läsning lägger Sten Lindroths båda mäktiga volymer ifrån sig – i förvissning om att man ofta får anledning att fördjupa sig i dem på nytt – känner man beundran för en forskningsprestation av högsta rang, för ett monumentalt verk som vittnar om vidsträckt och djup lärdom förenad med utomordentlig förmåga att på ett medryckande sätt klarlägga sammanhangen och levandegöra personligheterna i vårt lands lärdomshistoria.